УДК 811.161.2'367.3
DOI 10.15421/462518

ЕКСПРЕСИВНІ ВАРІАЦІЇ РЕЧЕННЯ В НОВЕЛАХ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Валентина Розгон
кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української мови та методики її навчання,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
v.v.rozghon@udpu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0003-1230-8048

Тетяна Шевченко
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
t77she@gmail.com
orcid.org/0000-0002-8463-4195

Вступ. Вивчення експресивного синтаксису в сучасному мовознавстві здійснюється двома шляхами: перший – полягає у трактуванні експресивного в синтаксисі як спеціального засобу писемного мовлення, розрахованого на особливо дієву силу впливу; другий – у поєднанні експресивного з поняттям суб'єктивної модальності.

Останнім часом увага до питання засобів вираження експресії на синтаксичному рівні активізувалася, тому тема нашого дослідження видається актуальною, оскільки дає змогу дослідити творчість визнаного майстра художнього слова О. Гончара в новому аспекті. Твори, що стали матеріалом дослідження, обрані не випадково: вони кардинально різняться тематикою (воєнні часи та питання виховання і навчання проблемної молоді), а між їх написанням минуло близько тридцяти років. Ці чинники допоможуть простежити еволюцію авторського стилю.

Експресія, на думку мовознавців (О. Потебня (Потебня, 1992), В. Чабаненко (Чабаненко, 2002), Г. Дідук (Дідук, 2000), – це якість мовлення, що притаманна більшою мірою текстам художнього стилю. Експресію тлумачать як «виразово-зображальні особливості мови, що виявляються в лексичних, словотвірних і граматичних засобах…, які надають мові образності та емоційного забарвлення» (Ганич, 1985: 74); «те, що породжується образністю, це збільшення вражаючої (діючої) сили вислову, надання йому особливої мотивованої піднесеності» (Дідук, 2000: 14).

На думку більшості дослідників, експресивність мовлення людини дуже тісно пов'язана з його образністю. Експресивність визначають як «якість мовлення, що є виразно-зображувальною»; піднесену виразність, таку соціально й психологічно мотивовану властивість мовного знака, яка деавтоматизує його сприйняття, підтримує загострену увагу, активізує мислення, викликає почуттєву напругу реципієнта (Мороз, 1996: 82).

Отже, термін «експресивний синтаксис» закріпився за певним колом синтаксичних засобів, експресивність яких досягається специфікою структурної організації. Підходи до систематизації таких засобів різнорідні, зокрема І. Вихованець (Вихованець, 1993), К. Городенська (Городенська, 1991), А. Загнітко (Загнітко, 2001) основним принципом організації цієї системи вбачають опозицію економних та надлишкових структур, і експресивні конструкції (на думку науковців, це еліпсис, антиеліпсис, усічення, позиційно-лексичний повтор, парцеляція) досліджують за такою схемою:

1) визначення лінгвістичного статусу і структурно-стилістична класифікаці зазначених конструкцій;
2) дослідження їх функційно-стилістичних особливостей;

3) виявлення ролі в актуальному членуванні речення;

4) визначення типізованих мовленнєвих функцій у зв'язку з функціонально-стильовою співвіднесеністю.

Саме цих принципів аналізу дотримуємося і в нашому дослідженні.

Вивченню окремих експресивних конструкцій присвячені праці багатьох лінгвістів. Наприклад, сегментовані конструкції досліджував П. Дудик (Дудик, 1973), парцельовані конструкції – А. Загнітко (Загнітко, 2001), Т. Шевченко (Шевченко, 2007) та інші. У працях багатьох учених аналізуються конструкції з лексико-семантичним повтором (С. Єрмоленко (Єрмоленко, 1982), В. Чабаненко (Чабаненко, 2002).

Отже, актуальність теми запропонованої наукової розвідки полягає у виробленні на основі зазначеної теоретичної бази синтетичного погляду щодо питання експресивного синтаксису в українській мові та застосування цієї концепції в аналізі творів Олеся Гончара.

Мета статті – проаналізувати особливості вираження експресії на синтаксичному рівні у воєнній новелістиці Олеся Гончара. **Об'єктом** дослідження є засоби експресивізації думки в художньому дискурсі, зокрема в новелах Олеся Гончара.

Методи та методики дослідження зумовлені метою наукової розвідки, що передбачає використання таких соціолінгвістичних і загальнонаукових методів, як описовий та функціональний.

Результати та дискусії. Мовленню людини властива експресія, тому що важливо не лише щось сказати, а зробити це так, щоб справити враження на оточення. Експресія усвідомлюється лише на фоні комунікативного відображення дійсності. Експресивність надає мовленню, з одного боку, стилістичної маркованості, виразності, а з іншого – виражає ставлення мовця до вимовленого та до адресата.

Експресивність синтаксису пов'язана з структурами, що мають у своїй семантиці відтінок розмовного, невимушеного стилю, а також з особливим актуальним членуванням речення, виділенням теми й реми. Експресивність зумовлена зміною порядку слів, вживанням парцельованих, приєднувальних конструкцій, еліпсисів. Граматичні засоби створення мовної експресії, на відміну від лексико-семантичних і словотвірних, не мають безпосереднього, прямого, зв'язку з позитивною або негативною оцінкою. Вони різняться здебільшого за характером вияву книжної або розмовної експресії, наявної в конкретному висловлюванні й протиставлюваної нейтральним щодо експресії структурам.

Виконувати експресивну функцію в конкретному тексті здатні будь-які мовно-виражальні засоби, проте в мові наявні усталені прийоми досягнення експресивності висловлюваного. До них належать традиційні словесно-образні засоби – тропи і фігури мови. Основна сфера їхнього функціонування – художній стиль, експресивність якого зумовлена естетичною функцією мови, посиленням емоційного впливу на адресата (Українська мова. Еницклопедія, 2000: 156). На думку В. Чабаненка, експресивним є все, що служить у мові для вираження і збудження емоцій, але не всяка експресивність передбачає емоційну реакцію, тобто експресивність як лінгвостилістична категорія ширша за емоційність (Чабаненко, 2002: 14).

Мовознавці зауважують, що для передавання найрізноманітніших відтінків суб'єктивно-модального значення в художньому мовленні продуктивно використовують різноманітні модифікації та трансформації синтаксичних утворень. У лінгвістичній літературі останнім часом почали інтенсивно розглядати конструкції експресивного синтаксису, комунікативне призначення яких – максимально акцентувати інформацію і в такий спосіб посилити її дієвість. Експресивний потенціал української мови широко представлений такими комунікативними засобами, як-от: парцеляція, сегментація, синтаксична синонімія, ланцюги номінативних речень, вставні конструкції, лексичні повтори із синтаксичним розгортанням.

Одним з найефективніших стилістичних прийомів видобування і передавання емотивної експресії є парцеляція, тобто таке актуальне розчленування (сегментування) єдиної синтаксичної структури простого або складного речення, за якого вона втілюється не

в одній, а в кількох інтонаційно-смислових мовленнєвих одиницях. Парцеляція надає мові твору динаміки, порушуючи звичайні синтагматичні моделі для емоційного підкреслення.

У проаналізованих творах парцеляція найчастіше використано для розчленування структурних частин складного речення, а також виокремлення певних елементів простого речення. Зазвичай розрив структури відбувається на межі однорідних зв'язків. Цей засіб увиразнення у творах Олеся Гончара є не найпоширенішим, але досить ефективним: «*У неділю вранці Ілонка випурхнула з хати в біленькому платтячку, легка і світла, мов той метелик.* ***Засміялась до всього,*** *переповнена щастям»* (Гончар, 1989: 27) – за допомогою парцеляції можуть послаблюватися або навіть і зніматися граматичні відношення між присудками, але ж водночас на них накладаються семантично нетипові для них причиново-наслідкові відношення; *«Я постукав ще раз.* ***Обережно, так, наче й справді цей стук могли почути там, далеко внизу»*** (Гончар, 1989: 6) – порушення звичайної синтагматичної моделі, винесення в парцелят відокремленої обставини разом з подальшим предикативним компонентом сприяє збільшенню динаміки мовлення для емоційного підкреслення, наголошення певного компонента речення; *«Гуменний рахує, чи всі йдуть, чи ніхто не шугнув у ліс. Всі.* ***Йдуть і уважно дивляться на нього»*** (Гончар, 1989: 18) – своєрідний повтор-підхоплення присудка, який і зазнає парцелювання та подальшого розкриття, уточнення значення; *«Адже всі вони, напевне, кинули б снаряди і повернулися назад.* ***Бо*** *ж тільки він знає шлях до переднього краю»* (Гончар, 1989: 18) – розчленування відбувається на межі між предикативними компонентами, у парцелят відходить підрядне речення причини, що допомагає виділити деталі загальної картини, найбільш істотні елементи поведінки персонажів. Парцелювання дещо змінює характер основних синтаксичних відношень між компонентами речення, перегруповує структурно-семантичні зв'язки між ними, створюючи в такий спосіб нове речення-омонім (граматико-конструктивна функція парцеляції реалізується переважно на рівні складних синтаксичних утворень).

Парцеляція членує розповідний текст так, що події, які відбуваються, поданні немов у окремому кадрі.: «*Власне… я не чув.* ***Ні його не чув, ні себе****»* (Гончар, 1989: 45), «*І вже перед ним, як із землі…* ***старшина з своїми сірими вусами****»* (Гончар, 1989: 46).

Така побудова речення сприяє створенню ефекту уривчастості й гарячковості мовлення, почуттєво збуджений мовець намагається експресивно виділити окремі деталі своєї думки, надати окремим словам більшої граматичної самостійності й семантичної вагомості, наприклад: «*Куримо…****спимо…хилимось****»* (Гончар, 1989: 8); «*Вогонь розводили, дим ударив із топки, нічого не видно було…* ***Самі й незчулися… Ні я, ні вона – тільки дим!..»*** (Гончар, 1989: 23).

Як стилістичний засіб парцеляція виконує різноманітні функції:

1) конкретизація змісту базової частини: *«Слідом за ними ринув увесь похід.* ***Однак це вже був не карнавал. Це вже рухався роздратований натовп, гнівний, лютий, сторожкий»*** (Гончар, 1989: 36);

2) характеристика емоційно-психічного стану суб'єкта: «*Ви ж тільки гляньте!* ***Яка гнучка! Аж бринить! Аж співа!»*** (Гончар, 1989: 39);

3) описова функція, відтворення певних деталей: *«І розповів. Дівчина їх зустріла, лісорубова донька.* ***Волосся золотаве – аж на плечі, очі – як небо!»*** (Гончар, 1989: 39);

4) відтворення внутрішнього мовлення: «*В цей момент крізь гарячу пальбу стрільців і кулеметні черги Гуменний знову почув залп батареї.* ***Рідна, невтомна!..»*** (Гончар, 1989: 18);

5) підкреслення важливих, з погляду художньо-образної конкретизації зображуваного, особливостей: *Отже, вони заберуть зараз снаряди у «товариша старшини» і нестимуть самі.* ***А він хай вказує дорогу»*** (Гончар, 1989: 20) та ін.

Отже, парцеляція розширює інформаційне насичення речення, інтенсифікує змістове навантаження його другорядних членів (у межах простих конструкцій), надає виразності окремим предикативним компонентам (у складних побудовах). Парцельовані речення містять імпліцитний зміст висловлювання, за рахунок чого вони стають семантично

місткими, максимально виразними. Їхнє вживання зумовлене емоційним станом мовця. У творах Олеся Гончара парцелюються переважно складні речення, різноманітні за своєю структурою та емоційно-експресивним забарвленням.

Синтаксична синонімія у творах Олеся Гончара є досить продуктивним засобом увиразнення художнього мовлення. Одну й ту саму думку можна передати різними способами. В аналізованому матеріалі нерідко натрапляємо на прості речення з відокремленими обставинами, вираженими дієприслівниковими зворотами, які звичайно вжиті біля дієслова-присудка (препозитивні чи постпозиційні). Наприклад: «***Викликаючи час від часу «Симфонію**», передавали їй, що треба. З обачності часто змінювали стоянки»* (Гончар, 1989: 7); «*Це нас катувало.* ***Перекочовуючи в ущелинах між горами, особливо вночі,*** *ми щоразу зривались у якісь прірви»* (Гончар, 1989: 8); «***Зігнувшись над попелищем,*** *вона порпалася в ньому паличкою,* **витягуючи й перетрушуючи якийсь недотлілий мотлох»** (Гончар, 1989: 9); «*Вона похитнулась,* ***схопившись рукою за кахельний камін,*** *який тільки й зберігся від цілої хати. Виплакавшись, розповіла»* (Гончар, 1989: 9); «*Тоді ми майже ні про що не встигли поговорити. Лютий вітер,* ***шугаючи в скелях,*** *заважав нам»* (Гончар, 1989: 10); «*Старшина ішов зі своїм ранцем попереду,* ***розгортаючи ногами в'юнливу воду, що сягала вище колін»*** (Гончар, 1989: 15). Автор віддає перевагу простому ускладненому реченню, а не сурядним чи підрядним конструкціям, що дає змогу говорити просто про складне. Відбувається закономірний вибір з двох синонімічних структур тієї, яка за того самого змісту виразніша, лаконічніша, емоційно насиченіша.

Досить колоритними стилістемами є і психологічно мотивовані відокремлені означення, які мають обставинний відтінок, наприклад: ***«Втомлений за ніч,*** *Гуменний присів на трухлявий вологий корч, дивлячись на той бік, де Кацо керував посадкою»* (Гончар, 1989: 14). Наявність у мові синтаксичних синонімів дає змогу зробити розповідь легкою, стрункою. Такий прийом увиразнює оповідь, розставляє пріоритети та хронологічні межі в діях персонажів, уможливлює уникнення синтаксичної одноманітності. Виразна енергія слова часто залежить від естетичного осмислення його семантики, а увиразнити цю семантику допомагає синтаксична синонімія.

Продуктивно використовує Олесь Гончар у своїх творах лексичний повтор. Класифікувати лексичні повтори в аналізованому матеріалі було доцільно за морфологічним принципом:

- **повтори службових частин мови:** «*Ми виходимо в сліпу вітряницю, залишаючи за собою в кімнаті і світло, і тепло, і людську ласку»* (Гончар, 1989: 8); *«І зійшли на самий хребет до шосе, де воно повертає на Мікулов, і вже ось-ось наша сторона щезне з очей»* (Гончар, 1989: 10); *«Та й почали все перекидати і на горищі, і в хижі, і в кімнатах, потрощили посуд і знайшли той закривавлений бинт»* (Гончар, 1989: 10); *«Штовхали, та підганяли, та грозили»* (Гончар, 1989: 10); *«Дарма що вогкі дрова лише сичать і не хочуть горіти, дарма що дим задухою тебе душить, – усе це ніщо, коли поруч з тобою чути дихання і сміх, і зірками сяють крізь дим дівочі закохані оченята»* (Гончар, 1989: 23); *«Не гупали ціпи на сусідських токах. Не скрипіли з поля важкі гарби з золотими снопами»* (Гончар, 1989: 27); «*Хоч на часинку, хоч на мить!»* (Гончар, 1989: 46); «*Ось кого йому зараз треба, ось хто його зрозуміє!..»* (Гончар, 1989: 46); «*Пробуєш іти далі, знову падаєш раз у раз, знову виборсуєшся, ледь плентаєшся кудись навмання, картаючи себе за самовпевненість, за непослух, за те, що не зважав на застороги старших людей, дав серцю волю, а воно ось куди тебе завело…»* (Гончар, 1989: 51). Повтори сполучників, часток (займенникового і прислівникового походження) впливають на модальну варіативність семантичної структури речення. Їхнє використання увиразнює певні змістові елементи, змінює синтаксичну будову висловлення, його логічний наголос, змінюється актуальне членування фрази, що сприяє виділенню важливих центрів, підкресленню авторського ставлення, оцінки зробленого;

- **повтори повнозначних частин мови:** *«Уже Модри Камень був наш, і шосе наше, і наші гори»* (Гончар, 1989: 9); *«Чому ж ця випадкова зустріч, єдиний погляд, єдина ява у*

великій драмі війни, чому вона не меркне і, відчуваю, ніколи не померкне?» (Гончар, 1989: 10); *«Та й ударили оба канчуками. А вона руками канчуки відбороняє, а сама все глядить-глядить»* (Гончар, 1989: 10); *«Хочеться сісти, зануритись у воду по саму шию – пити і спати, спати і пити»* (Гончар, 1989: 19); *«Батарея б'є і б'є, кличе його, мов жива: швидше, швидше, старшинко, бо мені тяжко»* (Гончар, 1989: 20); *«Удвох підносили дрова, удвох роздмухували вогонь, примостившись біля топки, як діти»* (Гончар, 1989: 23); *«Рясні сльози градом котяться по дівочих щоках, а вона, усміхаючись, як сонце крізь дощ, все тримає хлопцеву руку в своїй руці, все надивляється на нього, на свого обранця, що стоїть перед нею, мов засліплений, мов зачарований»* (Гончар, 1989: 24); *«Доки читалось, ніхто не дозволив собі безтактного жарту, в серйозній задумі слухала батарея, слухав і цивільний люд, душею збагнувши, видно, всю важливість цих, хай трохи й наївних дівочих звірянь»* (Гончар, 1989: 26); *«Оті відвідувачі з різними скаргами та пропозиціями, оті невідкладні справи, якими лейтенант зайнятий повсякчас!»* (Гончар, 1989: 30); *«На всі чотири сторони світу – виноградники і виноградники»* (Гончар, 1989: 32); *«Радісно засурмили в небо полкові сурмачі»* (Гончар, 1989: 39); *«Провалюючись у снігу, падаючи без сил, ти, одначе, знов і знов натужуєш голос, подаєш у завірюху дитячий благальний свій крик, невідомо від кого звернуте волання»* (Гончар, 1989: 51); *«За сигналом – на плац, за сигналом – з плацу. З піснями – туди, з піснями – назад»* (Гончар, 1989: 41); «*Може, й зараз Ева стоїть, одна серед ночі, над блискотливим місячним струмком і жде, жде* (Гончар, 1989: 45); *«Заблукав! Заблукав!»* (Гончар, 1989: 50); *«Стривай, це ж та, остання дрімота, – застережена думка б'є тебе сполохано, – остання, остання!..»* (Гончар, 1989: 50); *«Жду не діждусь того суботнього дня»* (Гончар, 1989: 48); *«Пробуєш іти далі, знову падаєш раз у раз, знову виборсуєшся, ледь плентаєшся кудись навмання, картаючи себе за самовпевненість, за непослух, за те, що не зважав на застороги старших людей, дав серцю волю, а воно ось куди тебе завело…»* (Гончар, 1989: 51); *«Як шалений, в екстазі свого почуття летить хлопець навстріч її співу, туди – в гори, в гори, де вже зблискують росою чагарі обіч стежки, промелькують, розступаються – біжи»!* (Гончар, 1989: 46).

Повтор словоформи, словосполучення або речення є порушенням синтаксичного ланцюжка й найчастіше вже цією своє структурною особливістю спрямований на експресивізацію повідомлення.

Для художнього мовлення Олеся Гончара продуктивним є використання односкладних речень. Фактично представлені майже всі їхні різновиди. Уживання односкладних побудов (як окремих утворень чи предикативних компонентів складних конструкцій) динамізує оповідь, ущільнює її.

Найбільшу групу односкладних речень становлять безособові, що нерідко дистанціюють оповідь від суб'єкта дії. За критерієм морфологічної віднесеності головного члена речення можемо виокремити такі їх типи:

- безособове речення, головний член якого виражений особовим дієсловом у безособовому значенні: *«З-за причілка було снігом і засипано мені очі»* (Гончар, 1989: 6); *«Відшаленіло, відвирувало…»* (Гончар, 1989: 28); *«Само собою розумілося, що Усман всім прочитає листа, з усіма поділиться теплом свого далекого кохання»* (Гончар, 1989: 25); «*Аж не віриться Ілонці, що така хоробра людина сидить зараз в хаті, схилившись над паперами, не звертаючи ніякої уваги на чорняву бистроoку пустунку, що раз у раз шастає попідвіконню»* (Гончар, 1989: 31); «*Їй здалося, що сержанта вбило»* (Гончар, 1989: 36);

- речення з безособовими дієсловами на позначення явищ природи та станів людини: *«А вже видно було звідси, як далеко внизу, на виднокрузі, стріляють руські…»* (Гончар, 1989: 10); *«Їй нетерпеливиться»* (Гончар, 1989: 38); «*Холодної, джерельної забажалося»* (Гончар, 1989: 42); «*Віті Світличному дуже хотілося, щоб його рота співала найкраще»* (Гончар, 1989: 43);

- безособове речення з головним членом, вираженим прислівником: *«Гуменний знав, що тепер там залишилось тридцять вісім снарядів. Мало!»* (Гончар, 1989: 13); *«Тільки й чуєш від них про це, – сердито подумав старшина про вчителя. – Менше б слів, а більше*

діла…» (Гончар, 1989: 14); *«Дуже приємно, коли маєш таке товариство»* (Гончар, 1989: 27); «*Озирнешся – вовки не женуться, однак чому ж тобі так непевно й моторошно, чи це вже справжній страх заповзає в душу?»* (Гончар, 1989: 50);

**- речення, головний член якого виражений поєднанням безособово-предикативного слова *можна, треба, слід, варто* та інфінітива*: «Одначе хлопцеві було не до жартів, йому треба було готуватися до побачення…»* (Гончар, 1989: 23); «*Можна було подумати, що вони вже звідкись знають про це»* (Гончар, 1989: 32).

Окремо потрібно виділити речення з головним членом, вираженим інфінітивом (із допоміжними дієсловами чи без них): *«Та коли намірився – кому мене зараз зупинити?»* (Гончар, 1989: 49); *«Щоб нам потім за тебе не червоніти перед батьками…»* (Гончар, 1989: 24); *«Графа тобі нічого боятись: будапештські хлопці надійно засадили його в тюрму як воєнного злочинця, салашиста і ката»* (Гончар, 1989: 29).Інфінітивні речення відрізняються від безособових загальним значенням: дія в інфінітивних реченнях може здійснитися означеною, неозначеною чи узагальненою особою, тоді як у безособових – вона повністю абстрагована від активного діяча.

Інші види односкладних речень представлені значно менше. Раціональна експресивність як властивість мовної одиниці, що позбавлена будь-яких емоційно-оцінних елементів, проте не втрачає своєї виражальної здатності, реалізується в українській мові й у номінативних реченнях. Експресивність репрезентує іменник (або його еквівалент) у називному відмінку. **Номінативні речення** можуть переривати оповідь, щоб уповільнити її, зупинити увагу читача на окремих деталях: «*Тепер вона попереду, правда ж? Наша тисяча!.. Доки зеленітимуть ці гори і світить сонце, ми будемо жити»* (Гончар, 1989: 10); «*Хмарний день, вороння грає в небі, вітер берези гне…»* (Гончар, 1989: 24); «*Оті відвідувачі з різними скаргами та пропозиціями, оті невідкладні справи, якими лейтенант зайнятий повсякчас!»* (Гончар, 1989: 30).

Важливим прийомом експресивного синтаксису, дещо схожими за природою до односкладних, є речення **неповні**. Уживання неповних двоскладних синтаксичних конструкцій – один з найпопулярніших синтаксичних засобів творення експресії в текстах Олеся Гончара. По-перше, використання неповних речень (здебільшого із пропущеним підметом чи присудком) дає змогу уникати недолугого повтору займенників та стилістичних огріхів. По-друге, як і односкладне речення, неповне – динамізує розповідь і «прив'язує» читача до контексту: «*Віддерши його, кинула десь у куток, а мої руки, попарені і якісь легші, зав'язала своєю марлею, сухою та м'якою»* (Гончар, 1989: 8); «*Виплакавшись, розповіла»* (Гончар, 1989: 9); «*На глибокому зачерпнув рукою води»* (Гончар, 1989: 19); «*Чув, як тонко зітхнула його батарея. Рахував її постріли, легко відрізняючи їх від пострілів фашистських гармат»* (Гончар, 1989: 17); «*Наздогнав другого, третього і теж силоміць змусив залягти просто в баюрах»* (Гончар, 1989: 17); «*Оглянувся. Чорнобородий вчитель іде зовсім близько»* (Гончар, 1989: 18). Експресивність є функціональною здатністю синтаксичних конструкцій посилювати прагматичну і власне граматичну інформацію, що міститься у висловлюванні або в його окремих компонентах.

Послідовно використовує Олесь Гончар у своєму художньому мовленні інверсію (порушений, непрямий порядок слів у реченні). Найчастіше це зміна структури **підмет – присудок** на протилежну, що надає оповіді одночасно й інтимного, і навіть деякого «фольклорного» відтінку: «*Мати, бліда й згорьована, щось шепоче, як черниця. «Молиться», — думаю я»* (Гончар, 1989: 8); «*— Не був він тут, — відповіла Тереза»* (Гончар, 1989: 10); «*Стала моя Террі біла-біла і пильно дивиться сюди, в наш край»* (Гончар, 1989: 10); «*Ідуть всі»* (Гончар, 1989: 19); «*Похмуро зустрічали бійців заморавські ліси»* (Гончар, 1989: 12); «*Оце була звістка!»* (Гончар, 1989: 23); «*Було це в Латвії»* (Гончар, 1989: 21); *«Змінився на очах хлопець. І не стільки змінила його ота брава з червоним денцем кубанка, яку йому тут же пошив батарейний кравець, скільки змінився він внутрішньо, в чеканні, в радісному передчутті чогось незвичайного…»* (Гончар, 1989: 22).

Подекуди трапляється також інверсивний додаток (вжитий у препозиції щодо підмета): «*Кажуть, ніби їх прибуло кілька молодчиків із самого Будапешта і завдання вони мають вистежувати і вбивати на глухих дорогах поодиноких радянських воїнів, щоб потім забрати в них для власного маскування радянські документи, ордени та мундири»* (Гончар, 1989: 32).

Відокремлені уточнювальні члени речення є вагомим елементом експресивного синтаксису. Вони дають змогу уточнити, схарактеризувати зображуване, не розгортаючи нового речення, нового висловлювання:

- **відокремлені означення** (виражені поширеними означеннями, дієприкметниковими зворотами, рядами однорідних означень на початку або всередині речення): *«Мати, бліда й згорьована, щось шепоче, як черниця. «Молиться», — думаю я»* (Гончар, 1989: 8); *«Ти йдеш попереду, закутана шаллю, легко перестрибуючи з брили на брилу. Над шосе зупиняємось, мов над білою прірвою»* (Гончар, 1989: 9);

- **відокремлені прикладки:** *«Вихованець батареї, він був загальним улюбленцем, від нас у нього не було таємниць, і тому вся батарея знала, що жодна дівчина ще не обіймала, не цілувала Усмана, – всі чари першого кохання для нього були попереду»* (Гончар, 1989: 22);

- **відокремлені обставини:** *«Внизу, по дорозі, чорніють німецькі машини, і шофери стрибають довкола вогню, розмахуючи руками. Білі завії снігу вихряться при світлі багаття»* (Гончар, 1989: 9); «*Коли я глянув у цей момент на гори, на обшпугований вітром камінь, він уже був мені не такий чужий, як досі»* (Гончар, 1989: 9); «*А вона раптом посміхнулась на його старання – так ласкаво, так небесно: «Не треба. Не хцем»»* (Гончар, 1989: 39).

Окремо, на нашу думку, потрібно виділити низку однорідних означень (як засіб градації або ампліфікації), що використані для нагнітання сили художнього враження: «*Ідуть і дивляться, як підводиться з землі, пнеться до сонця, росте виноград, потоптаний, розстріляний тоді»* (Гончар, 1989: 10); «*А він тим часом, зачувши близький гомін, підвівся над виноградними кущами, живий, спітнілий, весь вкритий дорожнім пилом, і зробив лейтенантові якийсь знак рукою»* (Гончар, 1989: 36); «*Прострілений, закривавлений чобіт, наспіх перетягнена ременем нога, вияложена в пилюці міська цукерка, що стирчала в сержантовій кишені, – все це було зараз страшним, таємничим, незбагненним для неї»* (Гончар, 1989: 36); «*Здається, й зараз тиша гірська народжує ледь чутний, ласкаво пливучий спів. Вона?!»* (Гончар, 1989: 45).

Вставні та вставлені конструкції також відіграють важливу роль у творенні експресії на синтаксичному рівні. Вставні конструкції виражають модальність, ставлення мовця до сказаного: впевненість, невпевненість, бажання організувати та структурувати мовлення логічно, зазначення джерела інформації тощо. Вставлені – несуть додаткове повідомлення, даючи змогу висловити його стисло, не виносячи за межі поточного висловлення. Обидва засоби, якщо ними не зловживати, не дають текстові обростати зайвими синтаксичними одиницями:

- **вставні конструкції:** *«Сідали на протряхлій землі, що, здавалось, грала-бродила під ними, мов запущена дріжджами та хмелем»* (Гончар, 1989: 16); *«Можливо, що в паніці люди просто забули про них і руки їхні вже самі собою прикипіли до мішків, випускаючи їх»* (Гончар, 1989: 17); «*Кочегарили вони, звичайно, з Мартою»* (Гончар, 1989: 23); *«І ось тут, видно, настав і його час!..»* (Гончар, 1989: 22); *«Безперечно, що добродушні сентішванці допускали неточність, величаючи комендантами підряд усю озброєну трійцю, що квартирує в коваля Штефана, – але хіба від цього щось міняється?»* (Гончар, 1989: 30); *«Жаль, що немає Лошакова»* (Гончар, 1989: 34);

- **вставлені конструкції:** *«Одна з них – якась Маруся-Марічка – ще й досі сиділа в серці дідка, колишнього цісарського вояка»* (Гончар, 1989: 16); «*Хазяїн хутора не відзначався особливою привітністю, господиня теж була досить стримана, скупа на слова, зате донька їхня – білявеньке, зовсім ще юне дівча – линула до бійців з відкритим серцем і не приховувала свого захоплення приходом наших військ до них на хутір»* (Гончар, 1989: 22); *«Десь там*

дядько Масич – виконавець – іде, крізь завірюху пробирається до сільради на своє нічне чергування» (Гончар, 1989: 47); «*Ніхто його не бачить, тільки місяць у небі стоїть на чатах, але місяць завжди на боці закоханих, він теж – разом з хлопцем наперегони – біжить, летить!..»* (Гончар, 1989: 46).

Уживання специфічних експресивних вигуків не є показовою рисою синтаксичної організації мови творів Олеся Гончара, проте кілька прикладів зафіксовано: «*Та ба – трапилось непередбачене: лист було написано латиською мовою, якою ніхто з батарейців не володів»* (Гончар, 1989: с. 25); «*Оце вмився. Ох і водичка»* (Гончар, 1989: 28); «*Іч, орли!»* (Гончар, 1989: 42); «*О ні! Тільки не піддатись…»* (Гончар, 1989: 51).

Заслуговують на увагу речення, у яких автор поєднує кілька засобів увиразнення в одній синтаксичній конструкції: «*Ну-ну! Обіцяв. Слово гонору! Щоб ані один зубчик не вищербився!»* (Гончар, 1989: 40) – використано одразу кілька прийомів інтенсифікації мовлення персонажа: номінативне окличне речення («*Слово гонору!»),* специфічні вигуки («*Ну-ну!»*), неповне речення (*«Обіцяв»*) та парцеляцію, причому перша частина висловлювання пропущена («*Щоб ні один зубчик не вищербився!»* – пропущена головна частина речення на зразок «*треба*» або «*дивіться*»); «*Єдина, може, навіть остання можливість ще раз зустріти її, усміхнену, привітну, почути якесь слово від неї…»* (Гончар, 1989: 41) – використано вставне слово на позначення невпевненості мовця («може»), ряд однорідних означень, винесених у кінець речення (у позицію після означуваного слова – *її, усміхнену, привітну*»), а саме речення за структурою є номінативним.

Висновки. Отже, показовими засобами увиразнення думки в синтаксичній мікросистемі творів Олеся Гончара є парцеляція, використання синтаксичних синонімів різного типу та лексичних повторів із синтаксичним розгортанням. Окрім цих засобів увиразнення художнього мовлення, послідовно вживаними є вставні і вставлені конструкції, інверсія, специфічні вигуки, відокремлені уточнювальні члени речення, а також простежується комбіноване вживання різних синтаксичних засобів.

У процесі аналізу помічено, що одним з найпродуктивніших прийомів експресивного синтаксису в новелах Олеся Гончара є вживання односкладних речень різних типів (як окремих речень, так предикативних компонентів складних конструкцій), що значно динамізує оповідь, ущільнює її, змушуючи читача не збиватися із внутрішнього ритму повідомлення та ретельно стежити за контекстом. Особливе місце в системі експресивного синтаксису посідають номінативні речення, бо вони властиві насамперед художньому мовленню і мають значний експресивний потенціал. Основні характеристики експресивності в номінативних реченнях – це виразність, смислова та інтонаційна єдність. Продуктивно автор також використовує і двоскладні неповні речення.

Індивідуально-авторська оцінка лінгвостилістичних можливостей тих чи тих синтаксичних засобів, відбір їх для вираження естетичної семантики завжди зорієнтовані на загальні мовно-естетичні смаки соціального середовища, бо самі ці смаки слугують тим своєрідним фоном, на якому виявляється стилістична майстерність письменника, простежується пересування від стилістично нейтральної структури до структури стилістично маркованої, до структури експресивної та естетично значущої.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Вихованець, І. Р. (1993). Граматика української мови. Синтаксис. К.: Либідь.

Ганич, Д. І. (1985). Словник лінгвістичних термінів. К.: Вища шк.

Гончар, О. Т. (1989). Модри Камень. Оповідання та повісті. К.: Веселка.

Городенська, К. Г. (1991). Деривація синтаксичних одиниць. К.: Наук. думка.

Дідук, Г. І. (2000). Вивчення засобів емотивності на уроках української мови у 5-7 класах. Тернопіль.

Дудик, А. П. (1973). Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. К.

Єрмоленко, С. Я. (1982). Синтаксис і стилістична семантика. К.: Наук. думка.

Загнітко, А. П. (2001). Теоретична граматика української мови. Синтаксис. Донецьк: ДонНУ.

Мороз, В. Я. (1996). Поняття експресії на синтаксичному рівні. *Дослідження з мовознавства, Дніпропетровськ, Т.2, 80–86.*

Потебня, О. О. (1992). Мова. Національність. Денаціоналізація: Статті і фрагменти. Нью-Йорк: Вид-во Укр. Вільної АН.

Українська мова: Енциклопедія. (2000). К.: Українська енциклопедія.

Чабаненко, В. А. (2002). Стилістика еспресивних засобів української мови. Запоріжжя: ЗДУ.

Шевченко, Т. В. (2007). Парцеляція в українському поетичному мовленні другої половини ХХ століття: дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпропетровський національний ун-т. Кафедра української мови. Дніпро.

REFERENCES

Vykhovanets, I. R. (1993). Hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys [Grammar of the Ukrainian language]. Syntax. K.: Lybid [in Ukrainian].

Ganych, D. I. (1985). Slovnyk linhvistychnykh terminiv [Dictionary of linguistic terms]. Kyiv: Vysshe shkola [in Ukrainian].

Gonchar, O. T. (1989). Modry Kamen. Opovidannia ta povisti [Modry Kamen. Stories and novels]. K.: Veselka [in Ukrainian].

Gorodenska, K. G. (1991). Deryvatsiia syntaksychnykh odynyts [Derivation of syntactic units]. K.: Nauk. dumka [in Ukrainian].

Diduk, G. I. (2000). Vyvchennia zasobiv emotyvnosti na urokakh ukrainskoi movy u 5-7 klasakh [Studying the means of emotionality in the lessons of the Ukrainian language in grades 5-7]. Ternopil [in Ukrainian].

Dudyk, A. P. (1973). Syntaksys suchasnoho ukrainskoho rozmovnoho literaturnoho movlennia [Syntax of modern Ukrainian colloquial literary speech]. K. [in Ukrainian]

Yermolenko, S.Y. (1982). Syntaksys i stylistychna semantyka [Syntax and stylistic semantics]. K.: Nauk. dumka [in Ukrainian].

Zahnitko, A. P. (2001). Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys [Theoretical grammar of the Ukrainian language. Syntax]. Donetsk: DonNU [in Ukrainian].

Moroz, V. Y. (1996). Poniattia ekspresii na syntaksychnomu rivni [The concept of expression at the syntactic level]. *Studies in linguistics, Dnepropetrovsk, Vol. 2, 80-86* [in Ukrainian].

Potebnya, O. O. (1992). Mova. Natsionalnist. Denatsionalizatsiia: Statti i frahmenty [Language. Nationality. Denationalization: Articles and fragments]. New York: The Ukrainian Free Academy Press [in Ukrainian].

Ukrainska mova: Entsyklopediia [Ukrainian language: Encyclopedia]. (2000). Kyiv: Ukrainian Encyclopedia.

Chabanenko, V. A. (2002). Stylistyka espresyvnykh zasobiv ukrainskoi movy [Stylistics of expressive means of the Ukrainian language]. Zaporizhzhia: ZDU [in Ukrainian].

Shevchenko, T. V. (2007). Partseliatsiia v ukrainskomu poetychnomu movlenni druhoi polovyny XX stolittia [Parcellation in Ukrainian poetic speech of the second half of the twentieth century]: PhD in Philology: 10.02.01. Dnipropetrovs'k National University, Department of Ukrainian Language. Dnipro [in Ukrainian].

Аннотація

Постановка проблеми. *Феномен мовленнєвої експресії генетично пов'язаний з мовноструктурними, психічними та соціальними чинниками, тобто він має власне лінгвістичні, психолінгвістичні та соціолінгвістичні основи. Експресивність – це відображення в змісті мовних одиниць мовної сутності оцінного ставлення суб'єкта мовлення до елементів зовнішнього і внутрішнього світу людини, яке виявляється в ньому*

за їх позначення, і відповідно, експресивна функція мовних одиниць реалізується в їх здатності виражати власне суб'єктивну модальність. Експресивний потенціал української мови широко представлений такими комунікативними засобами, як-от: парцеляція, сегментація, ланцюги номінативних речень, вставні конструкції, лексичні повтори, різні типи синтаксичних синонімів та ін. Експресивність у сучасній українській мові забезпечена: 1) мовноструктурними засобами (семантикою, звуковим складом слова, наголосом, інтонацією, афіксами, частками, порядком слів тощо); 2) різноманітними способами і прийомами стилістичного увиразнення мовних елементів (розтягуванням звука, алітерацією, асонансом, розбиттям слова на склади, транспозицією граматичних форм тощо); 3) застосуванням синтаксичних фігур (еліпса, повтору, парцеляції, приєднування); 4) використанням тропів (метафори, гіперболи, парафрази і т. ін.). Експресивні синтаксичні конструкції забезпечують особливу форму передавання інформації та сприяють увиразненню багатьох структурних елементів української мови. Функційне призначення засобів експресивного синтаксису пов'язане із впливом на адресата, вираженням емоцій, привернення уваги до певного аспекту повідомлення. Мовленнєва експресія виконує емотивну, волюнтативну та естетичну функції.

Мета статті – *проаналізувати особливості вираження експресії на синтаксичному рівні у воєнній новелістиці Олеся Гончара.*

Методи дослідження *зумовлені метою та об'єктом статті. У науковій розвідці використано соціолінгвістичні та загальнонаукові методи: описовий, функціональний та статистичний.*

Основні результати дослідження. *У художніх текстах О. Гончара експресивний потенціал речення виявлений за допомогою засобів експресивного синтаксису, зокрема різних типів односкладних речень, парцеляції, синтаксичних синонімів, вставних і вставлених конструкцій, інверсії.*

Одним з найпродуктивніших прийомів експресивного синтаксису в новелах є вживання односкладних речень. Фактично, представлені майже всі різновиди таких речень із головним членом-присудком: найчисельнішу групу складають безособові конструкції, за ним йдуть означено-особові та неозначено-особові. Ряди номінативних речень репрезентовано поодинокими прикладами.

Парцеляція як наслідок вираження нетотожності є найпродуктивнішим та найяскравішим в емоційному плані засобом увиразнення, виділення думки, бо до об'єктивної інформації, що закладена в структурі речення, додається авторська оцінка. Парцеляція в структурі творів Олеся Гончара підвищує загальний комунікативний динамізм висловлення, надає повідомленню кращої оглядовості, привертаючи увагу до окремих змістових блоків, з метою створення додаткових смислових відтінків.

Повтори сполучників, часток (займенникового і прислівникового походження) впливають на модальну варіативність семантичної структури речення. Їхнє вживання при певних компонентах змінює синтаксичну будову висловлення, його наголошення, формально ускладнюючи прості конструкції. Формальна ускладненість пов'язана з особливостями актуального членування фрази, виділенням у ній важливих центрів, підкресленням свого ставлення, оцінки зробленого.

У воєнній новелістиці Олеся Гончара представлені також уживання вставних і вставлених конструкцій, інверсією, специфічних вигуків, відокремлених уточнювальних членів речення, комбіновані варіанти різних синтаксичних засобів.

Висновки і перспективи. *Спостереження над синтаксичною мікросистемою творів Олеся Гончара довели, що характерною ознакою індивідуально-авторського стилю письменника є використання засобів експресивного синтаксису, що увиразнюють оповідь, розставляють пріоритети, дозволяють уникнути синтаксичної одноманітності. Перспективою подальшого дослідження є виокремлення засобів експресивного синтаксису у мовотворчості О. Гончара для створення моделі репрезентації аналізованого явища в сучасній українській мові.*

Ключові слова: *експресивний синтаксис, експресія, односкладне речення, неповне речення, номінативне речення, парцеляція, синтаксичний синонім, вставні та вставлені конструкції, інверсія, лексичний повтор.*

Abstract.

Problem statement. The phenomenon of speech expression is genetically related to language-structural, mental and social factors, that is, it has its own linguistic, psycholinguistic and sociolinguistic foundations. Expressiveness is a reflection in the content of language units of the linguistic essence of the evaluative attitude of the subject of speech to the elements of the external and internal world of man, which is manifested in it when they are designated, and accordingly, the function of language units is realized in their ability to express their own subjective expressiveness of modality. The expressive potential of the Ukrainian language is widely represented by such communicative means as: parcellation, segmentation, chains of nominative things, interstitial constructions, lexical repetitions, various types of syntactic synonyms, etc. Expressiveness in the modern Ukrainian language is provided by: 1) language-structural means (semantics, sound composition of the word, stress, intonation, affixes, parts, word order, etc.); 2) various methods and techniques of stylistic processing of language elements (sound stretching, alliteration, assonance, word division into syllables, transposition of grammatical forms, etc.); 3) the use of syntactic figures (ellipsis, repetition, parcellation, accession); 4) the use of tropes (metaphors, hyperboles, paraphrases, etc.). Expressive syntactic constructions provide a special form of information transmission and contribute to the expression of many structural elements of the Ukrainian language. The functional purpose of expressive syntax is associated with the influence on the addressee, the expression of emotions, and drawing attention to a certain aspect of the message. Speech expressions perform emotional, voluntaristic and aesthetic functions.

The purpose of the article is to analyze the features of the expression at the syntactic level in the war novels of Oles Honchar.

The research methods are caused by the purpose and object of the article. In the scientific investigation, sociolinguistic and general scientific methods were used: descriptive, functional and statistical.

Main results of the research. In the literary texts of O. Gonchar, the expressive potential of the sentence is revealed through the means of expressive syntax, in particular, various types of monosyllabic sentences, parcellation, syntactic synonyms, interstitial and inserted constructions, inversion.

One of the most productive methods of expressive syntax in short stories is the use of monosyllabic sentences. In fact, almost all varieties of such sentences with the main member-predicate are presented: the most numerous group is made up of impersonal constructions, followed by definite-personal and indefinite-personal. The series of nominative sentences are represented by single examples.

Parcelation as a consequence of expressing non-identity is the most productive and emotionally vivid means of expressing and highlighting a thought, because the author's assessment is added to the objective information embedded in the sentence structure. Parcelation in the structure of Oles Honchar's works increases the overall communicative dynamism of the statement, gives the message better visibility, drawing attention to individual content blocks, in order to create additional semantic shades.

Repetitions of conjunctions, particles (of pronominal and adverbial origin) affect the modal variability of the semantic structure of the sentence. Their use in certain components changes the syntactic structure of the statement, its emphasis, formally complicating simple constructions. Formal complexity is associated with the features of the actual division of the phrase, highlighting important centers in it, emphasizing one's attitude, assessment of what has been done.

Means of syntactic expression in Oles Honchar's war novels are also represented by the use of interstitial and inserted constructions, inversion, the use of specific exclamations, the use of separate clarifying members of the sentence, and the combined use of various syntactic means.

Conclusions and prospects. Observations of the syntactic microsystem of Oles Honchar's works have proven that a characteristic feature of the writer's individual authorial style is the use of expressive syntax means that express the narrative, set priorities, and allow avoiding syntactic uniformity. The prospect of further research is to isolate expressive syntax means in O. Honchar's speech creation to create a model of representation of the analyzed phenomenon in the modern Ukrainian language.

Keywords: *expressive syntax, expression, monosyllabic sentence, incomplete sentence, nominative sentence, parcellation, syntactic synonym, interstitial and inserted constructions, inversion, lexical repetition,*

Стаття надійшла до редакції 05.05.2025.